

Józefa Marii Bocheńskiego program studiów o Bogu

Słowa kluczowe: Józef Maria Bocheński, Koło Krakowskie, logika, filozofia Boga

I. Wprowadzenie

Koło Krakowskie za cel swych działań obrało asymilację współczesnych mu osiągnięć z zakresu logiki na terenie filozofii i teologii katolickiej. Tworzyli je o. Józef Maria Bocheński (1902–1995), ks. Jan Salamucha (1903–1944), Jan F. Drewnowski (1896–1978) oraz Bolesław Sobociński (1906–1980). Działalność Koła przypada na lata 30. ubiegłego wieku. Szczególnym wydarzeniem w jego historii był III Polski Zjazd Filozoficzny, który odbył się w Krakowie w 1936

roku. W trakcie jego obrad zorganizowano specjalne zebranie przedstawicieli filozofii chrześcijańskiej, którego tematem był stosunek myśli katolickiej do współczesnej logiki¹. Działalność tej grupy kończy się wraz z wybuchem II wojny światowej. Do idei, które przyświecały działaniom Koła, powraca o. Bocheński w 1989 roku w artykule *Die fünf Wege*, w którym analizuje *quinque viae* św. Tomasza z Akwinu². Poprawiona i rozszerzona wersja tej pracy stano-

---

Ks. dr Marek Porwolik, asystent w Katedrze Logiki Instytutu Filozofii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.

¹ Wystąpienia i dyskusje, które odbyły się na specjalnej sesji temu zagadnieniu poświęconej, zostały opublikowane w tomie *Mysł katolicka wobec logiki współczesnej*, „Studia Gnesnensia” 15 (1937).

² J.M. Bocheński, *Die fünf Wege*, „Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie” 36 (1989) 3, s. 235–265.

wi część jego książki *Gottes Dasein und Wesen. Logische Studien zur Summa Theologiae I, qq. 2-13*. W tekście książki znajdują się liczne poprawki (także w formalizmach) dokonane przez jej wydawców. Nie zostały one jednak autoryzowane przez o. Bocheńskiego⁴. Z uwagi na to manuskrypty tej książki (niemiecki z 1989 r., polski z 1993 r.) stanowią cenny punkt odniesienia przy jej analizach⁵. W *Gottes Dasein und Wesen* o. Bocheński podejmuje także kolejne kwestie *Summy teologii* oraz analizuje krytykę autorstwa Kanta, wymierzoną przeciwko argumentowi kosmologicznemu. Pierwszy rozdział wspomnianej książki zatytułowany jest *Ein Programm für Studien über Gott (Program studiów o Bogu)*. Tekst

ten nadaje strukturę badań w niej zaprezentowanych, ale wskazuje także inne cele badawcze.

Celem artykułu jest przeanalizowanie postulatów programu studiów o Bogu o. Bocheńskiego, wskazanie, które z nich zrealizował ich autor oraz jak mają się one do celów badawczych Koła Krakowskiego. Od czasu wydania *Gottes Dasein und Wesen* nie ukazała się bowiem praca, która by analizowała przedstawiony w tym dziele program. W niektórych publikacjach znajdujemy jedynie informację o istnieniu tego programu i o tym, że podjęte przez jego autora analizy formalne *quinque viae* i argumentacji Kanta są jego realizacją⁶.

2. Motywacje powstania programu

Przed sformułowaniem szczegółowych postulatów programu studiów o Bogu o. Bocheński wskazuje na samą potrzebę powstania takiego programu i potrzebę jego realizacji. Zauważa, że w wielu miejscach na świecie można dostrzec odradzanie się religii, i to nie tylko w kra-

jach muzułmańskich. Teologia filozoficzna zyskuje popularność w krajach anglosaskich. Z drugiej jednak strony, zdaniem o. Bocheńskiego, współczesnemu czasy są okresem, w którym panuje „zadziwiająca ignorancja” w filozofii Boga⁷. Zaznacza on, że wyniki badań

³ J.M. Bocheński, *Gottes Dasein und Wesen. Logische Studien zur Summa Theologiae I, qq. 2-11*, Philosophia Verlag, München 2003.

⁴ Poprawki redakcyjne naniesione w tekście manuskryptu są autorstwa prof. Uwe Meixnera i dr. Carlosa A. Dufoura. W książce zostały one w odpowiedni sposób oznaczone.

⁵ J.M. Bocheński, *Gottes Dasein und Wesen. Mathematisch-logische Studien zur Summa Theologiae I, qq. 2-13*, maszynopis, Freiburg 1989; J.M. Bocheński, *Gottes Dasein und Wesen. Mathematisch-logische Studien zur Summa Theologiae I, qq. 2-13*, tłum. J.M. Bocheński, maszynopis w języku polskim, Freiburg 1993. W dostępnym autorowi materiale archiwalnym brak strony tytułowej manuskryptu polskiego. Manuskrypt niemiecki został udostępniony autorowi przez ks. dr. Korneliusza Polickiego, polski przez śp. p. prof. Jerzego Perzanowskiego.

⁶ Por. np. M. Porwolik, *Józefa Marii Bocheńskiego formalizacje trzeciej drogi św. Tomasza z Akwinu*, „Przegląd Tomistyczny” 26 (2020), s. 295-323; M. Porwolik, *J.M. Bocheński's logical analysis of Kant's criticism of the cosmological argument*, „Edukacja Filozoficzna” 70 (2020), s. 59-79.

⁷ Ten i dalsze cytaty z książki *Gottes Dasein und Wesen* pochodzą z jej manuskryptu polskiego.

Kartezjusza, Malebranche'a, Leibniza, Berkeley'a, Wolffa, Kanta, Schellinga i Hegla są przeceniane. Scholastyczne dociekania są od renesansu „pogardzane pod wpływem propagandy sztydzących humanistów”. W związku z tym, w opinii o. Bocheńskiego, w filozofii Boga panuje obecnie wiele przesądów. Przytoczone tu podane przez niego motywy powstania programu są bardzo szkiecowe. Ojciec Bocheński niestety nie omawia ich szerzej w *Gottes Dasein und Wesen*. Ich uzupełnienie i uszczegółowienie możemy jednak znaleźć w innym miejscu.

Książka *Gottes Dasein und Wesen*, w której znajduje się program studiów o Bogu, ukazała się dopiero w 2003 roku, osiem lat po śmierci o. Bocheńskiego i kilkanaście lat po złożeniu jej w wydawnictwie. Datowanie jej manuskryptu niemieckiego wskazuje, że program ten został sformułowany pod koniec lat 80. ubiegłego wieku. W 1990 roku o. Bocheński otrzymał tytuły doktora *honoris causa* Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz Akademii Teologii Katolickiej (poprzedniczki Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego). Okazuje się, że treść wykładu nowo kreowanego doktora ATK, wygłoszonego podczas uroczystości nadania mu tego tytułu, wykazuje duże zbieżności z zawartością programu studiów o Bogu, zarówno w obszarze motywacji jego powstania, jak i gdy chodzi o zadania szczegółowe w nim się znajdujące. Wydarzenie to łączy z programem studiów

o Bogu zatem nie tylko zbieżność czasowa⁸.

Ojciec Bocheński w części wstępnej swojego wystąpienia w ATK żartobliwie stwierdza, że: „Mówią, że jak trwoga, to do Boga; i rzeczywiście – ja na starość się trochę zająłem Panem Bogiem, także w filozofii, i zrobiłem parę studiów i parę spostrzeżeń na temat tego, co się dziś dzieje w filozofii, w teologii filozoficznej, którą Trentowski nazywał «bożycą» (...)”. Swoją wykład podzielił o. Bocheński na cztery części. W pierwszej omówił spuściznę w filozofii Boga odziedziczoną po II wojnie światowej, drugą poświęcił współczesnemu ateizmowi i agnostycyzmowi, a trzecią – współczesnemu teizmowi. Ostatnia, czwarta, część zawiera „parę wniosków z tego, co się dzieje i cośmy powinni uczynić”. Z uwagi na to, że są one kluczowymi postulatami, które znajdujemy w programie studiów o Bogu z *Gottes Dasein und Wesen*, trzy poprzednie części tego wystąpienia można potraktować jako analizy, z których te postulaty się zrodziły.

Również tu, w swym wykładzie, o. Bocheński krytycznie wypowiada się o spuściznie, którą XIX wiek pozostawił w obszarze filozofii Boga. Był to „wiek, w którym panował duch nie daj Boże Emmanuela Kanta, który unieвозмоżliwił studia filozoficzne o Bogu: mieliśmy albo idealistów, albo empirystów i nie można było rozsądnie mówić w filozofii o Bogu”. Początek XX wieku budził jednak nadzieje na jej rozwój (Sa-

⁸ Por. J.M. Bocheński, *O współczesnym stanie i zadaniach teologii filozoficznej*, „Studia Philosophiae Christianae” 27 (1991) 2, s. 103-107. Tekst tego wykładu został spisany przez Tomasza Olszewskiego na podstawie nagrania.

muel Alexander, Alfred North Whitehead, Henri Bergson). Według o. Bocheńskiego faktycznie nastąpił on dopiero w latach 60. tamtego stulecia.

Omawiając współczesny mu ateizm, o. Bocheński wskazuje na takich filozofów, jak Nicolai Hartmann, Max Scheler, Jean-Paul Sartre. W odróżnieniu od tych dwóch pierwszych, u Sartre'a odnajdujemy nie tylko ateizm deklatywny, ale również pewne argumenty ateistyczne. W przypadku agnostycyzmu dla o. Bocheńskiego szczególnie istotnymi są filozofujący już w nurcie analitycznym John Leslie Mackie i Franz von Kutschera. Ich dzieła, pierwszego *The Miracle of Theism*, drugiego *Vernunft und Glaube*, zawierają jednak wiele miejsc zachęcających do polemiki z treściami w nich zawartymi czy do ich istotnych uzupełnień.

Tych, którzy twierdzą, że da się udowodnić istnienie Boga podzielił o. Bocheński na trzy klasy: zwolenników dowodu św. Anzelmia (Malcolm, Plantinga, Hartshorne, Gödel), zwolenników argumentów aposteriorycznych (Zeidl, Swinburne) oraz tych, którzy idą w tym względzie śladami ks. Salamuchy, próbując analizować dowody na istnienie Boga przy użyciu narzędzi matematyczno-logicznych⁹. Ta ostatnia grupa nazwana jest przez o. Bocheńskiego „szkołą polską”. Tworzą ją także o. Bocheński, o. J. Bendiek, F. Rivetti Barbo,

N. Lobkowicz, P. Weingartner, ks. K. Policki i E. Nieznański. Wielość prac współczesnych teistów świadczy o niewątpliwym odrodzeniu się filozofii Boga. Skoncentrowane są one głównie na zagadnieniu istnienia Boga, a nie na Jego istocie. Ojciec Bocheński zauważa również, że poza szkołą polską nikt się z nikim tu nie zgadza, co świadczy, że tylko filozofia Boga uprawiana w tym nurcie, w odróżnieniu od innych, jest autentyczną nauką. Nawiązując tu do ks. Salamuchy, o. Bocheński nie wspomina jednak nic o samym Kole Krakowskim i o pozostałych jego członkach.

Ostatnia część wykładu, wygłoszonego przez o. Bocheńskiego w ATK rozpoczyna się zachętą, by tak uprawiana filozofia Boga, stale żywa w filozofii polskiej, była nadal kontynuowana. Szczególną rolę może tu odgrywać właśnie ta uczelnia, której profesorem był wówczas, wspomniany w trakcie wykładu, prof. Edward Nieznański. Przez swe podobieństwo, co do diagnozy współczesnej mu filozofii Boga, oraz, jak to w dalszej części omówimy, przez podobieństwo wskazywanych na końcu zadań, wykład o. Bocheńskiego tworzy istotne rozszerzenie i uszczegółowienie diagnozy zawartej we wprowadzeniu do programu studiów o Bogu znajdującej się w pierwszym rozdziale *Gottes Dasein und Wesen*.

⁹ Ten typ analiz został zapoczątkowany przez artykuł ks. Salamuchy dotyczący argumentacji, która znajduje się w *Summa contra gentiles* św. Tomasza z Akwinu. O. Bocheński napisał bardzo pozytywną recenzję tej pracy; por. J. Salamucha, *Dowód „ex motu” na istnienie Boga. Analiza logiczna argumentacji św. Tomasza z Akwinu*, „Collectanea Theologica” 15 (1934) 1, s. 53-92; J.M. Bocheński, *Bibliographie Critique n. 935*, „Bulletin Thomiste” 4 (1935) 8, s. 601-603.

3. Postulaty programu

Pierwszy rozdział *Gottes Dasein und Wesen* zatytułowany *Program studiów o Bogu* został streszczony przez o. Bocheńskiego w następujący sposób:

P₁. Istnieje pilna potrzeba ponownego podjęcia dogłębnych studiów dotyczących Boga.

P₂. Człowiek ma tylko trzy możliwe drogi poznania Boga: bezpośrednie doświadczenie, wnioskowanie i wiara.

P₃. Niezbędne jest zapoznanie się ze scholastycznymi badaniami nad zagadnieniami dotyczącymi Boga.

P₄. Wyniki scholastycznej nauki o Bogu powinny zostać ocenione krytycznie.

P₅. Pilnym zadaniem jest krytyczne zbadanie kantowskich i neo-pozytywistycznych zastrzeżeń do możliwości poznania Boga, w tym dowodów na Jego istnienie¹⁰.

P₆. Wobec często stwierdzanego doświadczenia Boga przez zwykłych wierzących, istnieje zadanie: (1) określić znaczenie słowa „doświadczenie” i podobnych wyrażen oraz (2) zbadać, jak takie doświadczenie, w szerokim i w wąskim znaczeniu jest możliwe, względnie faktycznie istnieje.

P₇. Scholastyczna nauka o Bogu powinna być badana za pomocą narzędzi matematyczno-logicznych i krytycznej metody.

P₈. Wierzący człowiek nie potrzebuje dowodu istnienia Boga, ponieważ on wierzy w to istnienie.

P₉. Rodzaj i sposób, w jaki wierzący przyjmuje istnienie Boga, domaga się szczegółowych, logiczno-teologicznych, gruntownych badań.

P₁₀. Pożądanym jest rozwój teologii zajmującej się przede wszystkim samym Bogiem.

Postulat P₁ jest konkluzją mówiącą o potrzebie sformułowania programu. Postulaty P₂-P₁₀ określają jego założenia i zadania. Założeniami są wśród nich P₂ i P₈. Mają one formę zdań oznajmujących, natomiast pozostałe szczegółowe elementy programu sprowadzają się do określonych zdań obligujących. Pierwsze z tych założeń, z zakresu epistemologii, wyznacza główne zadania zawarte w P₃-P₇ i P₉, natomiast drugie, z zakresu badań nad tym, czym jest wiara – jest pomocniczym założeniem dla P₉. Postulat P₁₀ wskazuje na Boga, jako na główny przedmiot badań. Trzy spośród zadań zawartych w programie dotyczą wprost dziedzictwa średniowiecza: P₃, P₄ i P₇. Ostatnie spośród nich, jeżeli chodzi o metodę badań, jest uszczegółowieniem dwóch pierwszych.

Wskazaliśmy już, w jaki sposób o. Bocheński próbował uzasadnić potrzebę sformułowania i realizacji swego autorskiego programu (P₁). Wskażemy teraz na najważniejsze, przytoczone przez niego, motywacje do określenia postulatów P₂-P₁₀.

Poza doświadczeniem, wnioskowaniem i wiarą nie ma, dla o. Bocheńskiego

¹⁰ W polskim manuskrypcie książki o. Bocheński mówi o zarzutach dotyczących dowodów istnienia Boga, w manuskrypcie niemieckim, jak i samej książce, o wątpliwościach dotyczących możliwości Jego poznania.

go, innych sposobów uznawania zdań za prawdziwe. Nie jest nimi dla niego tzw. skok wolności ani dialog, ani również tzw. boskie sposoby poznania – poznanie dokonywane przez człowieka jest zawsze poznaniem ludzkim, a nie boskim. Program studiów o Bogu ma skłonić do rzetelnych badań tych trzech dróg poznania Boga. Pierwsze zadanie w tym obszarze ma polegać na krytycznym przyswojeniu dziedzictwa scholastyki. Chodzi tu o uniknięcie niebezpieczeństwa wyłamania otwartych drzwi. Jako przykład z zakresu logiki, że czasami tak bywa, o. Bocheński wskazuje na rozprawę doktorską Albrechta Beckera dotyczącą sylogistyki modalnej u Arystotelesa. Już u Alberta Wielkiego możemy bowiem znaleźć o wiele bardziej wnikliwe analizy w tym zakresie niż te u Beckera, jak również i główne konkluzje jego dysertacji. Średniowiecze to także czas gruntownych studiów pism Ojców Kościoła, które są stałym punktem odniesienia współczesnej teologii. Analizując dziedzictwo scholastyki, możemy także pogłębić naszą wiedzę o teologii Kościoła pierwszych wieków. Czy ten powrót jest jednak dziś konieczny? Kolejne przyjęcie dziedzictwa scholastyki dokonało się przecież niedawno w tzw. trzecim neotyzmie. Reprezentatywna jest tu dla o. Bocheńskiego postać o. Reginalda Garrigou-Lagrange'a i jego dzieło *Dieu, son existence et sa nature*. Niestety czas, w którym ono powstało (opublikowano je w 1915 r.), charakteryzował się, w jego ocenie, niskim poziomem ścisłości w teologii i filozofii, i to nawet jeśli zestawia się go ze średniowieczem. Ponadto w porównaniu z neoto-

mizmem dziedzictwo scholastyki należy przyjąć krytycznie, wybierając drogę pomiędzy odrzuceniem go *en bloc* a przyjęciem go bezkrytycznie i w całości. Ponieważ studia nad Bogiem mają mieć charakter pracy systematycznej, potrzeba również krytycznej analizy zarzutów wysuniętych przeciw możliwości poznania Boga i przeciw możliwości dowodów Jego istnienia. Chodzi tu przede wszystkim o zarzuty, które sformułował Kant oraz neopozytywiści. Krytyk tych zarzutów nie brakowało, ale chodzi znów o przeprowadzenie ich z należytą ścisłością.

Badania prowadzone w ramach programu mają się dokonywać w trzech kierunkach. Są nimi poznanie Boga przez bezpośrednie doświadczenie, przez wnioski i przez wiarę. Każdy z tych sposobów poznania nasuwa, zdaniem o. Bocheńskiego, swoiste problemy oraz wymaga metody badawczej właściwej danej dziedzinie. Gdy chodzi o doświadczenie, nasuwają się tu dwa pytania. Pierwsze, należące do filozofii, dotyczy możliwości bezpośredniego poznania Boga, czy ono w ogóle występuje. Drugie, należące raczej do teologii, dotyczy występowania takiego doświadczenia u zwykłych wierzących – czy jedynie znaleźć go możemy u założycieli religii, proroków lub mistyków. Pewne odniesienie mogą stanowić tu prace Bergsona, Marcela, Jaspersa i Bubera. Kluczowe jest tu przeanalizowanie wzajemnych związków między terminami „doświadczenie”, „dialog” czy „spotkanie”.

Spośród wszystkich części programu najbardziej szczegółowo omawia o. Bo-

cheński tę, która dotyczy poznania Boga przez wnioskowanie. Zauważa on, że wielu filozofów toczyło spory o pojęcie Boga, przyjmując bez zastrzeżeń Jego istnienie. Z drugiej strony także XX wiek przyniósł kolejne filozoficzne argumentacje za istnieniem Boga: Bergsona, Whiteheada, Gödla. Według niego można to usprawiedliwić tym, że syntetyczna filozofia potrzebuje takiej tezy jako klucza jej racjonalizmu. Istnienie Boga filozofów postulowane jest ze względów filozoficznych (by nie dojść do absurdu), nie jest sprawą potrzeb religii. Zdaniem o. Bocheńskiego, tym, którzy wierzą, dowód istnienia Boga nie jest potrzebny. Bez względu na te różne podejścia, ale z uwagi na to, że wnioskowanie jest jednym ze sposobów poznania Boga, badania w tym obszarze są potrzebne. Ich stan obecny jest niezadowolający, gdyż scholastyczne wyniki osiągnięte w tej dziedzinie poszły w zapomnienie, a nowożytne dowody istnienia Boga, wg. o. Bocheńskiego, w większości nie są sprawne. Ponownie wskazuje tu na wpływ Kanta na recepcję scholastyki oraz inny niż wymagany obecnie poziom ścisłości w pracach neoscholastyków, np. u Garrigou-Lagrangé'a. Krytyczne badania scholastycznych dowodów na istnienie Boga zostały już podjęte, a zapoczątkowane zostały przez wspomnianą pracę ks. Salamuchy. Oj-

ciec Bocheński wskazuje na osoby, które je kontynuowały. Wymienia tu te, które spotykamy także w wykładzie wygłoszonym w ATK: o. Bocheński, o. J. Bendiek, F. Rivetti Barbo, ks. K. Policki, E. Nieznański, ale również o. I. Thomas, F. Salvaggi, L. Larouche oraz B.L. Clarke. Nie wyróżnia tu jednak czegoś, co wówczas nazwał „szkołą polską”. Nie wspomina tu także o Kole Krakowskim.

Odnosnie do poznania Boga z wiary o. Bocheński zauważa, że często mieszano racje uzasadniające przyjęcie wiary z samą wiarą. Częściową odpowiedzialnością za to obarcza on św. Tomasza z Akwinu. Jego *Suma teologii* ma charakter czysto filozoficzny i brak w niej *stricte* teologicznego rozwiązania poruszanych w niej kwestii poprzez odwołanie się do wiary¹¹. Takie podejście św. Tomasza można usprawiedliwić jego chęcią stworzenia całościowej syntezy, obejmującej również i filozofię. To, że wierzący czasem przywiązują wielką wagę do dowodów na istnienie Boga, jest podyktowane tym, że dla ludzi słabej wiary stanowią one jej podporę, a dla pozostałych wierzących zgodność wiedzy i wiary zawsze miała ogromne znaczenie. Ojciec Bocheński wskazuje, że mogą zachodzić różne wzajemne zależności między przyjęciem zdania „Bóg istnieje” i przyjęciem innych dogmatów

¹¹ Z tezą tą można by polemizować, wskazując na istotną rolę argumentów za i *sed contra* w kolejnych artykułach *Sumy teologii*, które zawierają wypowiedzi autorytatywne, często z Pisma Świętego, tym samym realizując Tomaszowy program *sacra doctrina*, w ramach którego teologia zasadza się nie na prawdach samooczywistych, ale objawionych. Co więcej, gdy Tomasz zaczyna kwestie o Trójcy – musi już oprzeć się na wierze, bo sam twierdzi, że twierdzenie o istnieniu Trójcy może być przyjęte tylko na podstawie objawienia. Tym samym siłą rzeczy odwołuje się do wiary, choć oczywiście stara się zminimalizować liczbę tez przyjmowanych na wiarę, a maksymalnie uzasadniać/wnioskować, stosując rozumowania oraz metafizykę. Na kwestię tę zwrócił uwagę recenzent niniejszej pracy, za co wyrażam mu swoją wdzięczność.

danej wiary. Współcześnie wielu uważa, że człowiek przyjmuje najpierw istnienie Boga, a potem pozostałe dogmaty. Sam przyznaje, że w *Logice religii* wskazywał na odwrotną zależność¹². Tu dalsze badania, które dotyczą tego, jak człowiek przyjmuje twierdzenie, że Bóg istnieje, są zdaniem o. Bocheńskiego konieczne, i to prowadzone – jak w przypadku innych badań – z użyciem narzędzi logicznych. Potrzeba tu rozwoju nauki o Bogu zarówno filozoficznej, jak i teologicznej. Zauważa ponadto, że ośrodek zainteresowania teologii przesunął się obecnie z Boga na człowieka.

Które z tych elementów programu możemy znaleźć w wykładzie wygłoszonym w ATK w 1990 roku? Ojciec Bocheński postawił wówczas współczesnej mu teologii filozoficznej dwa zadania. Po pierwsze, krytyczne podjęcie na nowo scholastyki, przejęcie jej dowodów; po drugie, przeprowadzoną również metodami formalnymi krytykę ich krytyki: kantowskiej i neopozytywistycznej. Chodzi zatem o zadania P₃, P₄, P₅ i P₇. Wykład nie zawiera pozostałych postulatów programu ani wprost nie wskazuje założeń zawartych w P₂ i P₈.

4. Zadania zrealizowane przez o. Bocheńskiego

Z uwagi na to, że program studiów o Bogu zamieszczony został w pierwszym rozdziale książki *Gottes Dasein und Wesen*, spodziewać się możemy znalezienia właśnie w jej dalszych częściach prób jego realizacji. Faktycznie, przeanalizowano tam metodami formalnymi pięć dróg św. Tomasza z Akwinu, a także kolejne kwestie jego *Sumy teologii* aż do q. 111. Badania te obejmują zatem zarówno dowody istnienia Boga, Jego prostotę jak i istotę. Wynikiem tych analiz jest nie tylko parafraza na język rachunku predykatów analizowanych tekstów, wskazanie w nich przesłanek, konkluzji pośrednich, konkluzji końcowych, użytych reguł wnioskowania, odtworzenie struktury wnioskowania, zbadanie jego poprawności, ale również wskazanie, że występujące w drugiej drodze określenie Boga jako pierwszej przyczyny

sprawczej jest, wraz z założeniami dotyczącymi tego rodzaju przyczynowości, wystarczające do wyprowadzenia pozostałych tez dotyczących Boga, które zawarte są w q. 3-11. W połączeniu z wykazaniem sprawności (braku błędu formalnego i braku błędu materialnego) drugiej drogi analizy te wyznaczają kierunek prób tworzenia sformalizowanej teorii Boga, opartej na metafizycznych przesłankach przyjmowanych przez św. Tomasza. Taką autorską próbę możemy znaleźć w rozdziale VI omawianej książki. Można zatem powiedzieć, że w jej rozdziałach II-VII wskazał o. Bocheński, jak realizować postulaty P₃, P₄ i P₇ swego programu. Nadmienić należy, że sposób analizy *quinque viae*, zaproponowany tu przez o. Bocheńskiego, stał się wyznacznikiem dla innych prac z tym zakresie. Reprezentatywną jest tu książ-

¹² J.M. Bocheński, *The Logic of Religion*, New York University Press, New York 1965, s. 118-155.

ka wspomnianego tu wielokrotnie P. Weingartnera zatytułowana *God's Existence. Can it be Proven? A Logical Commentary on the Five Ways of Thomas Aquinas*¹³. Choć dla tego ostatniego wszystkie drogi Akwinaty są sprawne (inna konkluzja niż u o. Bocheńskiego), znajdujemy tu ten sam typ analizy logicznej tekstu filozoficznego.

Książka *Gottes Dasein und Wesen* zawiera również próbę realizacji postulatów P5. W rozdziale VIII tej książki znajduje się analiza sformułowanej przez Kanta krytyki dowodu kosmologicznego. Ojciec Bocheński skupia uwagę jedynie na krytyce dowodu kosmologicznego, gdyż spośród Tomaszowych dróg ta, która jest sprawna, jest dla niego jedynie droga druga, a ta zaliczana jest do tego typu dowodu. Z uwagi na to, że św. Tomasz odrzuca dowód typu ontologicznego (*Suma teologii*, Ia, q.2, a.1 ad 2), jego kantowskiej krytyki o. Bocheński nie analizuje. Przedmiotem analizy są dla niego: dokonana przez Kanta prezentacja dowodu kosmologicznego, sprowadzenie go do dowodu ontologicznego i wskazane przez niego cztery „uproszczenia” znajdujące się w dowodzie kosmologicznym. Na marginesie wykazania niesprawności tej krytyki dowodu

kosmologicznego o. Bocheński wskazuje na niski poziom kultury logicznej dzieł Kanta, w porównaniu z dziełami św. Tomasza. Analizy te i konkluzje nabierają innych jeszcze odcieni, gdy uświadomimy sobie, że ich autorem jest ten, który o sobie mówił, że jest „nawróconym kantystą”¹⁴.

Naturalne wydaje się pytanie: Czy pozostałe postulaty spośród punktów programu studiów o Bogu były realizowane przez o. Bocheńskiego? Pomocą w odpowiedzi na to pytanie są manuskrypty *Gottes Dasein und Wesen*. Chronologicznie wcześniejszy manuskrypt niemiecki zawiera dodatkowo rozdział dotyczący analogii. Znajduje się on przed tym, który dotyczy Kanta. W manuskrypcie tym zostały zamieszczone kopie fragmentów niemieckiego wydania pracy *On analogy*¹⁵. Poprzedzone zostały one krótkim wprowadzeniem, w którym o. Bocheński wskazuje, że po przeanalizowaniu kwestii q. 3-11 pragnie zająć się zagadnieniem bezpośrednio związanym z q. 13, mówiącą o imionach Bożych, a jest nim zagadnienie analogii¹⁶. Chęć ponownego zaprezentowania swych wyników motywuje brakiem innych analiz tego zagadnienia przeprowadzonych metodami formalny-

¹³ P. Weingartner, *God's Existence. Can it be Proven? A Logical Commentary on the Five Ways of Thomas Aquinas*, Ontos Verlag, Frankfurt/Paris/Lancaster/New Brunswick 2010.

¹⁴ *Między Logiką a Wiarą. Z Józefem M. Bocheńskim rozmawia Jan Parys*, Noir sur Blanc, Warszawa 1998, s. 27.

¹⁵ J.M. Bocheński, *On analogy*, „The Thomist” 11 (1948) 4, s. 424-447. Chodzi tu o kopię z: J.M. Bocheński, *Über die Analogie*, w: J.M. Bocheński, *Logisch-Philosophische Studien*, Verlag Karl Alber, Freiburg/München 1959, s. 107-129.

¹⁶ O. Bocheński wspomina tu jedynie o tematyce q. 12 (możliwość i sposób poznania Boga przez człowieka). Potraktowanie zagadnienia analogii jako kluczowego dla q. 13 pozwala nam usprawiedliwić tytuł manuskryptu niemieckiego, w którym pojawiają się „qq. 2-13”, a nie „qq. 2-11”, jak w książce.

mi. Wyjątek stanowią tu prace P. Weingartnera¹⁷. U niego jednak analogia traktowana jest jako obiekt językowy, zatem inaczej niż u św. Tomasza. Praca *O analogii* wpisuje się w badanie dziedzictwa scholastyki metodami formalnymi (postulaty P₃, P₄ i P₇), a jej poprawiona wersja miała docelowo stanowić część *Gottes Dasein und Wesen*. Nie jest to zatem nowe zrealizowane zadanie badawcze, ale wskazówka, że badania te należy kontynuować. Z uwagi na rolę pojęcia analogii w teologii i filozofii Boga, zagadnienie to bez wątpienia wpisuje się tematycznie w program sformułowany przez o. Bocheńskiego.

Natomiast inne dodatki zawiera manuskrypt polski. Tam nie ma rozdziału o analogii, są natomiast dwa inne teksty¹⁸. Pierwszym z nich są analizy o. Bocheńskiego pierwszej kwestii *Sumy teologii*¹⁹. Tekst ten zatytułowany jest *Wiara i wiedza. Matematyczno-logiczny komentarz do pierwszego rozdziału Sumy*. Dla o. Bocheńskiego kluczowe jest w tych analizach odczytanie właściwego sposobu rozumienia używanego przez św. Tomasza terminu *sacra doctrina*. Prowadzą one nie tylko do uściśleń wskazujących, kiedy ter-

min ten w tym tekście oznacza wiedzę, a kiedy wiarę, ale skłaniają o. Bocheńskiego do tezy, że współczesne pojęcie światopoglądu jest uogólnieniem i sekularyzacją średniowiecznego pojęcia wiary religijnej. W skład tak rozumianego światopoglądu wchodzi: synteza wiedzy podmiotu, odpowiedzi na pytania egzystencjalne i kodeks moralności. Tekst ten jest zatem zarówno realizacją punktów P₃, P₄ i P₇ programu (analiza metodami formalnymi dorobku scholastyki), jak i realizuje również postulaty dotyczące badań nad poznaniem Boga przez wiarę, zawarte w P₉ i P₁₀. Ten tekst, który najprawdopodobniej powstał już po złożeniu manuskryptu niemieckiego do wydawnictwa, jest zatem również wynikiem realizacji założeń programu studiów o Bogu. Drugi, dodatkowy tekst, który znajduje się w manuskrypcie polskim, to tekst *Powszechniki jako treści cech w filozofii św. Tomasza z Akwinu*. Praca ta została już wcześniej opublikowana i być może ze względu na powiązanie zagadnienia w niej omawianego z q. 13, jak w przypadku pracy o analogii, ona także znalazła się w manuskrypcie *Gottes Dasein und Wesen*²⁰. Analizy w niej zawarte wpisują

¹⁷ P. Weingartner, *Analogie. Ein Versuch, verschiedene Arten der Analogiebeziehung zu präzisieren*, w: *Logik, Ethik, Theorie der Geisteswissenschaften. XI. Dt. Kongress für Philosophie, Göttingen, 5. - 9. Oktober 1975*, red. G. Patzig, E. Scheibe, W. Wieland, Wolfgang, Felix Meiner, Hamburg 1977, s. 500-511; P. Weingartner, *Analogy Among Systems*, „Dialectica” 33 (1979) 3/4, s. 355-378.

¹⁸ Istnieją wersje tego manuskryptu z tekstem o analogii. Autor dysponuje wersją, w której się on nie znajduje.

¹⁹ Tekst ten jest autorskim tłumaczeniem na język polski tekstu: J.M. Bocheński, *Faith and Science. A Logical Commentary on the First Question of the Summa*, w: *Advances in Scientific Philosophy. Essays in Honour of Paul Weingartner on the Occasion of the 60th Anniversary of his Birthday*, red. G. Schurz, G. J. W. Dorn, Rodopi, Amsterdam-Atlanta 1991, „Poznań Studies in the Philosophy of the Sciences and the Humanities”, 24 (1991), s. 531-550. Wersja polska tego tekstu nigdy nie ukazała się drukiem. Por. M. Porwolik, *Józef Maria Bocheński's logical analyses of Question I of St. Thomas Aquinas' Summa Theologiae*, „Studies in East European Thought” 65 (2013) 1/2, s. 75-99.

²⁰ J.M. Bocheński, *Powszechniki jako treści cech w filozofii św. Tomasza z Akwinu*, „Przegląd Filozoficzny” 41 (1938), s. 136-149.

się pośrednio w tematykę postulatów P₃, P₄ i P₇.

Poszukiwanie kolejnych miejsc realizacji tytułowego programu zawężone jest tym, że czas ukończenia książki, w której się on znajduje, zbiega się z decyzją o. Bocheńskiego o zaniechaniu dalszych prac naukowych. W manuskrypcie polskim rok przekazania manuskryptu niemieckiego do wydawnictwa i rok decyzji o zaprzestaniu dalszych badań to ten sam 1991 rok. Pewne miejsca do dalszych badań dają tu jedynie te prace, które powstawały w tamtym czasie, a które nie zostały jeszcze opublikowane, mimo że upłynęło już 25 lat od śmierci ich autora. Jest wśród nich książka *Was ich glaube (W co ja wierzę)*, której manuskrypt datowany jest na 1993 rok²¹. Wstępnie omawia ją ks. Policki w artykule „*Credo*” jako system²². W pracy tej o. Bocheński podejmuje najpierw dwa ważne kręgi problemowe, którymi są uzasadnienie wiary oraz sens i znaczenie zdań wiary. Dalsze jego analizy opierają się na podziale wiary na nieodróżnicowaną, ujętą całościowo, oraz wiarę zróżnicowaną. W tej ostatniej wyróżnił dwa jej elementy: „jądro wiary” i „historie święte”. Praca ta jest zatem zarówno kontynuacją *Logiki religii*, jak i realizacją postulatów P₆, P₉ i P₁₀ programu studiów o Bogu. Dokładniejsze badania tego tekstu o. Bocheńskiego i przygotowanie go do publikacji wydają się tu wielce potrzebne.

O tym, że o. Bocheński nad zagadnieniem wiary i religii pracował na po-

czątku lat 90. ubiegłego stulecia, świadczy również jego wystąpienie na sympozjum w Salzburgu w sierpniu 1991 roku, zatytułowane *Religious Hypothesis Revisited*²³, w którym odniósł się do analiz poczynionych w *Logice religii*. Po ich streszczeniu wskazał na kierunki modyfikacji i uzupełnień ówczesnych wyników. Dotyczą one pojęcia religii, doświadczenia religijnego, autorytetu i prognozowania, a skupione są wokół tego, co o. Bocheński w *Logice religii* nazwał „hipotezą religijną”²⁴. Swoje wystąpienie kończy o. Bocheński stwierdzeniem konieczności dalszych badań w tym obszarze, także dotyczącym uzasadnienia i struktury wiary. Tekst ten dotyczy zatem zagadnień doświadczenia religijnego i wiary występujących w programie studiów o Bogu. Jak się okaże, rozwinięte to zostanie we wspomnianej wcześniej pracy *Was ich glaube*. Treść tego wystąpienia, które miało miejsce w czasie, w którym powstawał program, możemy zatem odnieść do postulatów P₆, P₉ i P₁₀. Na marginesie możemy zauważyć, że, w omawianym wystąpieniu, jak i w pierwszym rozdziale *Gottes Dasein und Wesen*, znajduje się ta sama uwaga dotycząca konieczności badań zależności między przyjęciem tezy „Bóg istnieje” a przyjęciem innych tez *credo*.

Do postulatów programu studiów o Bogu możemy również odnosić wcześniejsze prace o. Bocheńskiego, także te niezwiązane wprost z czasem działalno-

²¹ J.M. Bocheński, *Was ich glaube*, manuskrypt, Freiburg 1993.

²² K. Policki, „*Credo*” jako system, „*Studia Philosophiae Christianae*” 42 (2006) 1, s. 55-59.

²³ J.M. Bocheński, *Religious Hypothesis Revisited*, w: *Scientific and Religious Belief*, red. P. Weingartner, Springer, Dordrecht 1994, s. 143-160.

²⁴ Jest to zdanie wyjaśniające, które konstruuje wierny przed aktem wiary.

ści Koła Krakowskiego. Poza przywołanymi *Logiką religii* i *O analogii* należy do nich na pewno praca *Co to jest autorytet?*, która wpisuje się w realizację postulatów P₉ przez odniesienie do pojęcia wiary wyróżnionych tam autorytetów epistemicznego i deontycznego²⁵.

Możemy w ten sposób szukać dalszych tematycznych podobieństw we wcześniejszych pracach, badając obszerne dziedzictwo naukowe, które pozostawił po sobie o. Bocheński. Warto przy tym jednak pamiętać, że trudno z aptekarską dokładnością wydzielać poszczególne okresy pracy naukowej o. Bocheńskiego i skrupulatnie przypisywać do nich poszczególne jego prace, wszak ich autorem jest ciągle ten sam, ale nie taki sam człowiek, żyjący w swych różnych historycznych i naukowych uwarunkowaniach. Oczywiście możemy za prof. Janem Woleńskim, wyróżnić trzy główne okresy w jego działalności²⁶. Pierwszy z nich, do około roku 30. ubiegłego stulecia, jest czasem, w którym o. Bocheński postrzegany jest jako filozof eklektyczny. Drugi, do około 1960 roku, to czas formułowania i realizacji idei Koła Krakowskiego. Trzeci, ostatni, okres, to czas, w którym o. Bocheński określa się jako filozof analityczny. Zwłaszcza

w tych dwóch ostatnich, wyróżnionych tu przedziałach czasowych możemy szukać prac i wykładów o. Bocheńskiego, które odnieść możemy do jego autorskiego programu. O tym, że mamy tu do czynienia jednak z pewnego rodzaju ciągłością badań, świadczy chociażby to, że w manuskryptach *Gottes Dasein und Wesen* o. Bocheński umieszczał wcześniejsze swoje prace, a teksty *Religious Hypothesis Revisited* i *Was ich glaube* mają być kontynuacją *Logiki religii*.

Do tego zagadnienia ciągłości bądź nieciągłości idei, postulatów, kierunków działań nawiązemy również w następnej części pracy porównując autorski program o. Bocheńskiego z celami badawczymi Koła Krakowskiego. Związki między działalnością tej grupy a formowaniem się analitycznej filozofii Boga czy analitycznej teologii wydają się również interesującym zagadnieniem oczekującym na dalsze badania, tak samo zresztą, jak związki prezentowanego programu studiów o Bogu z tymi nurtami. W bieżących analizach skupimy się jednak jedynie na pierwszym, naturalnym, zestawieniu: program studiów o Bogu a cele badawcze Koła Krakowskiego.

5. Program studiów o Bogu a cele badawcze Koła Krakowskiego

W trakcie analizy programu sformułowanego przez o. Bocheńskiego rodzi się

naturalne pytanie o jego treściowy związek z celami badawczymi Koła Krakow-

²⁵ J.M. Bocheński, *Was ist Autorität? Einführung in die Logik der Autorität*, Verlag Herder, Freiburg 1974.

²⁶ J. Woleński, *Józef M. Bocheński and the Cracow Circle*, „Studies in East European Thought” 65 (2013) 1/2, s. 5-15.

skiego²⁷. Łączy je bowiem ta sama osoba, a niektóre badania, które realizują oba zamierzenia, posługują się tymi samymi metodami i to w tym samym obszarze. Z drugiej jednak strony pewne wątpliwości może nasuwać brak odniesień do samego Koła, jako specyficznej grupy badawczej, nie tylko przy omawianiu przez o. Bocheńskiego swego autorskiego programu, ale również w całej książce *Gottes Dasein und Wesen*. Nie ma tych odniesień również w przytaczanym tu wykładzie o. Bocheńskiego. Natomiast w tym ostatnim pojawia się inna grupa, którą nazywa „szkołą polską”, do której zalicza, m.in. ks. J. Salamuchę i siebie oraz wiele innych osób, których działalność naukowa przypada na lata powojenne, czyli na lata po zakończeniu działalności Koła. Zakresy terminów „przedstawiciele szkoły polskiej” i „członkowie Koła Krakowskiego” się zatem krzyżują. Członkami tej drugiej grupy byli przecież także J.F. Drewnowski i B. Sobociński.

Zastanawiające jest także, że termin „Koło Krakowskie” został wprowadzony do obiegu naukowego dość późno. Zna-

leźć go możemy dopiero w artykule o. Bocheńskiego zatytułowanym *Koło Krakowskie*, który ukazał się w „Życiu Literackim” 8 XI 1987 roku²⁸. We wszystkich jego wcześniejszych publikacjach nie znajdziemy tego terminu. Nie ma go w pierwszych rozdziałach *Logiki religii*, w których analizuje związki między logiką a religią, nie ma go i w artykule *O metodzie teologii w świetle logiki współczesnej*, gdzie wskazuje, że tezy tam referowane (dotyczą one zagadnienia sensowości języka teologii, zagadnienia aksjomatyzacji w teologii i zagadnienie dowodu redukcyjnego tez teologicznych) „są tylko częściowo własnością autora, który wiele zawdzięcza pod tym względem w szczególności dr J.F. Drewnowskiemu i ks. prof. Salamusze”²⁹. Terminu tego nie używali również inni członkowie Koła ani ich mentor, były rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego, ks. Konstanty Michalski. Znaleźć go możemy, poza wspomnianym artykułem, również w książce *Między logiką i wiarą* oraz we *Wspomnieniach*, których pierwsze wydania przypadają odpowiednio na lata 1988 i 1994³⁰. W pierwszej

²⁷ Informacje na temat Koła Krakowskiego możemy znaleźć w: Z. Wolak, *Neotomizm a szkoła lwowska-warszawska*, OBI, Kraków 1993; Z. Wolak, *Zarys historii Koła Krakowskiego*, w: *Logika i metafizologia*, red. Z. Wolak, OBI, Kraków 1995, s. 79-84; J. Woleński, *Ontologia w Kole Krakowskim*, w: *Logika i metafizologia*, red. Z. Wolak, OBI, Kraków 1995, s. 85-98; J. Woleński, *Józef M. Bocheński and the Cracow Circle*; R. Murawski, *Cracow Circle and Its Philosophy of Logic and Mathematics*, „Axiomathes” 25 (2015), s. 359-376; M. Tkaczyk, *Cracow Circle: Theology in the Lvov-Warsaw School*, w: *The Significance of the Lvov-Warsaw School in the European Culture*, red. A. Brożek, F. Stadler, J. Woleński, Springer, Wien 2017, s. 173-188; M. Tkaczyk, *Geneza Koła Krakowskiego*, „Studia Philosophiae Christianae” 55 (2019) 2, s. 9-39.

²⁸ Przedruk tego artykułu znajdziemy w: J.M. Bocheński, *Koło Krakowskie*, „Kwartalnik Filozoficzny” 23 (1995) 1, s. 23-31; a jego tłumaczenie na język angielski w: J.M. Bocheński, *The Cracow Circle*, w: *The Vienna Circle and the Lvov-Warsaw School*, red. K. Szaniawski, Kluwert Academic Publishers, Dordrecht 1988, s. 9-18.

²⁹ J.M. Bocheński, *The Logic of Religion*. J.M. Bocheński, *O metodzie teologii w świetle logiki współczesnej*, „Collectanea Theologica” 21 (1949) 2-3, s. 171-192.

³⁰ J.M. Bocheński, *Wspomnienia*, Philed, Kraków 1994. W nocie *Od Wydawcy* znajdującej się na początku

z tych prac o. Bocheński pisze jednak w liczbie mnogiej, że „Nazwaliśmy się Kołem Krakowskim (...)”, co sugeruje, że termin „Koło Krakowskie” już wówczas funkcjonował, co najmniej w obrębie jego członków, a nie został niejako *post factum* wprowadzony przez o. Bocheńskiego.

To, że termin ten został upowszechniony dopiero po 45 latach od zakończenia działalności tej grupy, nie znaczy, że nie miała ona specyficznych dla siebie celów badawczych, a jej członkowie nie tworzyli zwartego zespołu. Ojciec Bocheński mówi wprost o czymś, co było programem Koła Krakowskiego. Wydaje się on być jednak nie tyle przez niego przywołany, ile raczej odtworzony z referatów wygłoszonych na wspomnianej sesji w trakcie III Polskiego Zjazdu Filozoficznego w Krakowie w 1936 roku, ze wspomnień wspólnych dyskusji podczas spotkań członków Koła oraz z ich ówczesnych prac, choć niektóre z nich opublikowane zostały już po wojnie.

W artykule *Koło Krakowskie* i we *Wspomnieniach* pisze o. Bocheński, że postawę członków Koła można scharakteryzować w następujący sposób³¹:

K1. Zainteresowania Koła były przede wszystkim natury metodologicznej. Chodziło o reformę katolickiej filozofii

i teologii. Nie chodziło tu jedynie o stosowanie współczesnej logiki w tym obszarze, tak jak św. Tomasz stosował w swych działach najlepszą mu znaną logikę, czyli bazującą na sylogistyce arystotelesowskiej. Program był szerszy i zawierał następujące postulaty:

„(1) żeby filozofowie i teologowie używali prawidłowego języka naukowego; (2) żeby używali nowoczesnej logiki formalnej, pojęć semiotycznych i metodologicznych, zamiast scholastycznych; (3) aby stosowali formalizm”³².

Chodziło zatem o wprowadzenia postulowanego przez Szkołę Lwowsko-Warszawską specyficznego stylu filozoficznego, który nie był obecny dotychczas w myśli katolickiej.

K2. Charakterystyczna dla Koła była krytyka filozofii nowoczesnej (XVI–XIX w.) nie wyłączając systemów neoscholastycznych.

K3. Członkowie Koła podzielali pogląd o neutralności logiki wobec treści różnych systemów filozoficznych.

K4. W odróżnieniu od Koła Wiedeńskiego członkowie Koła Krakowskiego twierdzili, że w problematyce oraz teoriach okresu starożytności i średniowiecza znaleźć możemy wiele wartościowych ujęć, które należy na nowo przeanalizować i sformułować³³.

---

książki *Między logiką i wiarą* jest informacja, że publikacja ta powstała jako autoryzowany zapis przeprowadzonych rozmów z o. J.M. Bocheńskim przez Jana Parysa we Fryburgu w 1986 roku.

³¹ Artykuł *Koło Krakowskie* i podrozdział *Koło Krakowskie* znajdujący się we *Wspomnieniach* w pewnych swych fragmentach są z sobą tożsame. Między innymi jest tak, gdy chodzi o wskazane przez o. Bocheńskiego postulaty programowe, jak i zrealizowane przez członków Koła cele badawcze.

³² J.M. Bocheński, *Koło Krakowskie*, s. 25; J.M. Bocheński, *Wspomnienia*, s. 123–124.

³³ O. Bocheński przyznaje, że ogromny wpływ na program filozoficzny Koła miał Jan Łukasiewicz. Wszyscy członkowie Koła, jedynie poza o. Bocheńskim, byli jego uczniami. O. Bocheński pisze nawet, że: „Koło Krakowskie przyjmowało, z pewnymi rozszerzeniami, program filozoficzny Łukasiewicza, stosując go do filozofii i teologii katolickiej”. Por. J.M. Bocheński, *Wspomnienia*, s. 124.

Jeżeli chodzi o realizację tych postulatów, o. Bocheński wymienia w tych dwóch tekstach przede wszystkim następujące osiągnięcia:

(1) Formalizacja i analiza dowodów *ex motu* istnienia Boga, znajdujących się w *Summa contra gentiles* św. Tomasza z Akwinu, dokonana przez ks. Salamuchę³⁴.

(2) Formalizacja i analiza dowodu nieśmiertelności duszy, znajdującego się w *Summa theologiae* św. Tomasza z Akwinu, dokonana przez o. Bocheńskiego³⁵.

(3) Analiza scholastycznego pojęcia analogii, zaproponowana przez Drewnowskiego i ks. Salamuchę, a ostatecznie dokonana przez o. Bocheńskiego³⁶.

(4) Prace z zakresu historii logiki. Są to przede wszystkim prace ks. Salamuchy oraz o. Bocheńskiego, w tym jego monografia *Formale Logik*³⁷.

Cel działalności naukowej Koła w postaci reformy katolickiej teologii i filozofii (postulat K₁) jest wyrażony również w sformułowanym przez o. Bocheńskiego programie studiów o Bogu. W tym drugim możemy jednak zauważyć, że obszar zastosowań jest zawężony do zagadnień wprost związanych z Bogiem. Elementy metodologiczne

programu Koła możemy znaleźć w punkcie P₇ programu studiów o Bogu. Także i tu postulaty Koła są szersze i bardziej ogólne niż te z programu. Postulatu K₃, mającego charakteryzować działalność Koła, wprost nie znajdziemy w postulatach programu studiów o Bogu, natomiast programy zbieżne są w kolejnych miejscach w kwestii badań nad dziedzictwem scholastyki (K₄ oraz P₃, P₄ i P₇) oraz filozofii nowoczesnej (K₂ oraz P₅). Późniejszy z tych programów określa szczegółowe zadania skupione wokół sposobów uznawania zdań o Bogu. Te ostatnie pośrednio wyznaczają również kierunek krytyki filozofii nowoczesnej i neoscholastyki. Oba programy ponadto zawierają nie tylko pewne zamierzenia do zrealizowania, ale również pewne założenia. W przypadku Koła jest to punkt K₃, w przypadku programu P₂ i P₈. Poczynione tu analizy prowadzą do konkluzji, mówiącej, że program studiów o Bogu z *Gottes Dasein und Wesen* jest kontynuacją i uszczegółowieniem programu Koła Krakowskiego, jeżeli chodzi o jego cele badawcze. Nie można tego powiedzieć, jeżeli chodzi o przyjmowane w nich założenia.

³⁴ J. Salamucha, *Dowód „ex motu” na istnienie Boga. Analiza logiczna argumentacji św. Tomasza z Akwinu*.

³⁵ J.M. Bocheński, *Analisi logica di un testo di S. Tommaso d'Aquino (I, 75, 6)*, w: J.M. Bocheński, *Nove Lezioni di Logica Simbolica*, Angelicum, Rome 1938, s. 147-155.

³⁶ J.F. Drewnowski, *Zarys program filozoficzny*, „Przegląd Filozoficzny” 37 (1934), s. 3-38, s. 150-181 i s. 262-292. Praca ta poruszająca wiele zagadnień szczegółowych jest całościową propozycją określenia metody naukowej i uniwersalnego języka dla nauki. Choć tekst ten powstał w latach działalności Koła, nie został on przez o. Bocheńskiego utożsamiony z jego programem. J. Salamucha, *O możliwości ścisłego formalizowania dziedziny pojęć analogicznych*, w: *Mysł katolicka wobec logiki współczesnej*, „Studia Gnesnensia” 15 (1937), s. 122-153. J.M. Bocheński, *On analogy*.

³⁷ J. Salamucha, *Logika zdań u Wilhelma Ockhama*, „Przegląd Filozoficzny” 38 (1935), s. 208-239. J. Salamucha, *Pojawienie się zagadnień antynomialnych na gruncie logiki średniowiecznej*, „Przegląd Filozoficzny” 40 (1937), s. 68-89 i s. 320-343. J.M. Bocheński, *Formale Logik*, Verlag Karl Alber, Freiburg-München 1956.

Zależność między tymi programami możemy zidentyfikować również, porównując nie tylko ich postulaty, ale również prace, które były realizacją obu programów. Wszystkie wymienione tu prace, które były realizacją programu studiów o Bogu, są zarazem realizacją programu Koła. Zależności odwrotnej jednak nie ma. Prace z zakresu historii logiki trudno bowiem podciągnąć pod realizację programu studiów o Bogu. Mieszczą się w nim za to zarówno te, dotyczące argumentacji św. Tomasza za istnieniem Boga, jak i te, dotyczące analogii. Analizowana przez o. Bocheńskie-

go argumentacja za nieśmiertelnością duszy wiąże się z badaniami zogniskowanymi na Bogu jedynie w sposób pośredni. Zatem również na płaszczyźnie celów badawczych, zrealizowanych w poszczególnych pracach, program studiów o Bogu jest kontynuacją i uszczegółowieniem celów badawczych Koła. Mimo że nie mamy w pierwszym rozdziale *Gottes Dasein und Wesen* bezpośrednich odniesień do Koła Krakowskiego, jeżeli chodzi o treść postulowanych w programie zadań, jak również gdy chodzi o prace, które je realizowały, powiązania są tu wyraźne.

Józef Maria Bocheński's Program of Studies on God

Keywords: Józef Maria Bocheński, Cracow Circle, logic, philosophy of God

The Cracow Circle aimed at adapting the contemporary achievements of logic to the fields of Catholic philosophy and theology. The Circle was formed by J.M. Bocheński, J. Salamucha, J.F. Drewnowski, and B. Sobociński. The Circle was active in the 1930s. A special event in its history was the 3rd Polish Philosophical Congress in Cracow in 1936. During that Congress a special meeting for representatives of Christian philosophy was organized in order to discuss the relationship between Catholic thought and contemporary logic. Father Bocheński returned to the ideas of the Circle in his article, *Die fünf Wege*, where he analyzed the *quinque viae*. A revised and extended version of that work be-

came part of his book, *Gottes Dasein und Wesen. Logische Studien zur Summa Theologiae I*, qq. 2-11. In that book, Father Bocheński discusses the subsequent questions from the *Summa Theologiae* and analyzes Kant's critical commentary against the cosmological argument. The first chapter of that volume is titled *Program of Studies on God*. The text structures the research studies presented in the book, but additionally, it points to other research goals. The aim of the present paper is to present Father Bocheński's program of studies on God, showing those postulates of the program that were realized by their author and their relationship with the scientific goals of the Cracow Circle.

Bibliografia

1. Bocheński J.M., *Analisi logica di un testo di S. Tommaso d'Aquino (I, 75, 6)*, w: Bocheński J.M., *Novae Lezioni di Logica Simbolica*, Angelicum, Rome 1938, s. 147-155.
2. Bocheński J.M., *Bibliographie Critique n. 935*, „Bulletin Thomiste” 4 (1935) 8, s. 601-603.
3. Bocheński J.M., *Die fünf Wege*, „Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie” 36 (1989) 3, s. 235-265. Przekład na język polski: *Pięć dróg*, tłum. J. Miziński, w: Bocheński J.M., *Logika i filozofia. Wybór pism*, red. J. Parys, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1993, s. 469-503.
4. Bocheński J.M., *Formale Logik*, Verlag Karl Alber, Freiburg/München 1956.
5. Bocheński J.M., *Faith and Science. A Logical Commentary on the First Question of the Summa*, w: *Advances in Scientific Philosophy. Essays in Honour of Paul Weingartner on the Occasion of the 60th Anniversary of his Birthday*, red. G. Schurz, G. J. W. Dorn, Rodopi, Amsterdam-Atlanta 1991, „Poznań Studies in the Philosophy of the Sciences and the Humanities”, 24 (1991), s. 531-550.
5. Bocheński J.M., *Gottes Dasein und Wesen. Logische Studien zur Summa Theologiae I, qq. 2-11*, Philosophia Verlag, München 2003.
7. Bocheński J.M., *Gottes Dasein und Wesen. Mathematisch-logische Studien zur Summa Theologiae I, qq. 2-13*, maszynopis, Freiburg 1989.
8. Bocheński J.M., *Gottes Dasein und Wesen. Mathematisch-logische Studien zur Summa Theologiae I, qq. 2-13*, tłum. J.M. Bocheński, maszynopis w języku polskim, Freiburg 1993.
9. Bocheński J.M., *Koło Krakowskie*, „Kwartalnik Filozoficzny” 23 (1995) 1, s. 23-31. Przekład na język angielski: *The Cracow Circle*, w: *The Vienna Circle and the Lvov-Warsaw School*, red. K. Szaniawski, Kluwert Academic Publishers, Dordrecht 1988, s. 9-18.
10. Bocheński J.M., *O metodzie teologii w świetle logiki współczesnej*, „Collectanea Theologica” 21 (1949) 2-3, s. 171-192.
11. Bocheński J.M., *O współczesnym stanie i zadaniach teologii filozoficznej*, „Studia Philosophiae Christianae” 27 (1991) 2, s. 103-107.
12. Bocheński J.M., *On analogy*, „The Thomist” 11 (1948) 4, s. 424-447. Przekład na język niemiecki: *Über die Analogie*, w: J.M. Bocheński, *Logisch-Philosophische Studien*, Verlag Karl Alber, Freiburg/München 1959, s. 107-129. Przekład na język polski: *O analogii*, tłum. T. Baszniak, w: Bocheński J.M., *Logika i filozofia. Wybór pism*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1993, s. 50-78.
13. Bocheński J.M., *Powszechniki jako treści cech w filozofii św. Tomasza z Akwinu*, „Przegląd Filozoficzny” 41 (1938), s. 136-149.

14. Bocheński J.M., *The Logic of Religion*, New York University Press, New York 1965. Przekład na język polski: *Logika religii*, tłum. S. Magala, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1990.
15. Bocheński J.M., *Was ich glaube*, manuskrypt, Freiburg 1993.
16. Bocheński J.M., *Was ist Autorität? Einführung in die Logik der Autorität*, Verlag Herder, Freiburg 1974. Przekład na język polski: *Co to jest autorytet?*, tłum. J. Parys, w: Bocheński J.M., *Logika i filozofia. Wybór pism*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1993, s. 187-324.
17. Bocheński J.M., *Wspomnienia*, Philed, Kraków 1994.
18. Bocheński, J.M., *Religious Hypothesis Revisited*, w: *Scientific and Religious Belief*, red. P. Weingartner, Springer, Dordrecht 1994, s. 143-160.
19. Drewnowski J.F., *Zarys program filozoficznego*, „Przegląd Filozoficzny” 37 (1934), s. 3-38, s. 150-181 i s. 262-292. Przedruk w: Drewnowski J.F., *Filozofia i precyzja. Zarys programu filozoficznego i inne pisma*, Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego KUL, Lublin 1996, s. 55-147.
20. *Między logiką a wiarą. Z Józefem M. Bocheńskim rozmawia Jan Parys*, Noir sur Blanc, Warszawa 1998.
21. Murawski M., *Cracow Circle and Its Philosophy of Logic and Mathematics*, „Axiomathes” 25 (2015), s. 359-376.
22. Policki K., „Credo” jako system, „Studia Philosophiae Christianae” 42 (2006) 1, s. 55-59.
23. Porwolik M., *J.M. Bocheński’s logical analysis of Kant’s criticism of the cosmological argument*, „Edukacja Filozoficzna” 70 (2020), s. 59-79.
24. Porwolik M., *Józef Maria Bocheński’s logical analyses of Question I of St. Thomas Aquinas’ Summa Theologiae*, „Studies in East European Thought” 65 (2013) 1/2, s. 75-99. Przekład na język polski: Porwolik M., *Józefa Marii Bocheńskiego analizy logiczne pierwszej kwestii Sumy teologicznej św. Tomasza z Akwinu*, w: *Poza logiką jest tylko absurd. Filozofia Józefa Marii Bocheńskiego OP*, red. D. Łukasiewicz, R. Mordarski, Fundacja „Dominikańskie Studium Filozofii i Teologii”, Kraków 2014, s. 107-143.
25. Porwolik M., *Józefa Marii Bocheńskiego formalizacje trzeciej drogi św. Tomasza z Akwinu*, „Przegląd Tomistyczny” 26 (2020), s. 295-323.
26. Salamucha J., *Dowód „ex motu” na istnienie Boga. Analiza logiczna argumentacji św. Tomasza z Akwinu*, „Collectanea Theologica” 15 (1934) 1, s. 53-92. Przedruk w: Salamucha J., *Wiedza i wiara. Wybrane pisma filozoficzne*, red. J.J. Jadacki, K. Świątorzecka, Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego KUL, Lublin 1997, s. 333-364.
27. Salamucha J., *Logika zdań u Wilhelma Ockhama*, „Przegląd Filozoficzny” 38 (1935), s. 208-239. Przedruk w: Salamucha J., *Wiedza i wiara. Wybrane pisma filozoficzne*, red. J. J. Jadacki, K. Świątorzecka, Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego KUL, Lublin 1997, s. 373-398.

28. Salamucha J., *O możliwości ścisłego formalizowania dziedziny pojęć analogicznych*, w: *Mysł katolicka wobec logiki współczesnej*, „Studia Gnesnensia” 15 (1937), s. 122-153. Przedruk w: Salamucha J., *Wiedza i wiara. Wybrane pisma filozoficzne*, red. J. J. Jadacki, K. Świątorzecka, Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego KUL, Lublin 1997, s. 205-225.
29. Salamucha J., *Pojawienie się zagadnień antynominalnych na gruncie logiki średniowiecznej*, „Przegląd Filozoficzny” 40 (1937), s. 68-89 i s. 320-343. Przedruk w: Salamucha J., *Wiedza i wiara. Wybrane pisma filozoficzne*, red. J. J. Jadacki, K. Świątorzecka, Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego KUL, Lublin 1997, s. 399-436.
30. Tkaczyk M., *Cracow Circle: Theology in the Lvov–Warsaw School*, w: *The Significance of the Lvov–Warsaw School in the European Culture*, red. A. Brożek, F. Stadler, J. Woleński, Springer, Wien 2017, s. 173-188.
31. Tkaczyk M., *Geneza Koła Krakowskiego*, „Studia Philosophiae Christianae” 55 (2019) 2, s. 9-39.
32. Weingartner P., *Analogie. Ein Versuch, verschiedene Arten der Analogiebeziehung zu präzisieren*, w: *Logik, Ethik, Theorie der Geisteswissenschaften. XI. Dt. Kongress für Philosophie, Göttingen, 5. - 9. Oktober 1975*, red. G. Patzig, E. Scheibe, W. Wieland, Felix Meiner, Hamburg 1977, s. 500-511.
33. Weingartner P., *Analogy Among Systems*, „Dialectica” 33 (1979) 3/4, s. 355-378.
34. Weingartner P., *God's Existence. Can it be Proven? A Logical Commentary on the Five Ways of Thomas Aquinas*, Ontos Verlag, Frankfurt/Paris/Lancaster/New Brunswick 2010.
35. Wolak Z., *Neotomizm a szkoła lwowska-warszawska*, OBI, Kraków 1993.
36. Wolak Z., *Zarys historii Koła Krakowskiego*, w: *Logika i metafizyka*, red. Z. Wolak, OBI, Kraków 1995, s. 79-84.
37. Woleński J., *Józef M. Bocheński and the Cracow Circle*, „Studies in East European Thought” 65 (2013) 1/2, s. 5-15. Tłumaczenie na język polski: *Józef M. Bocheński i Koło Krakowskie*, w: *Poza logiką jest tylko absurd. Filozofia Józefa Marii Bocheńskiego OP*, red. D. Łukasiewicz, R. Mordarski, Fundacja „Dominikańskie Studium Filozofii i Teologii”, Kraków 2014, s. 29-46.
38. Woleński J., *Ontologia w Kole Krakowskim*, w: *Logika i metafizyka*, red. Z. Wolak, OBI, Kraków 1995, s. 85-98.